

4) ефективного гарантування шляхом інспектування та іншими засобами захисту занепокоєних держав від ризиків порушення та ухилення від виконання власних зобов'язань [444, р. 11-24].

Але цього так і не відбулося та й не могло відбутися в умовах, коли набирала обертів холодна війна. У 1940 – 1950 рр. Радянський Союз регулярно висував пропозиції в ООН щодо заборони використання ядерної зброї як першого кроку на шляху до загального всеохоплюючого роззброєння, які зустрічали перманентний опір США та їхніх західних союзників. При цьому головним аргументом «вільного світу» проти цих ініціатив була теза, що СРСР активно просуває власну програму створення, а згодом – розвитку ядерної зброї та її носіїв, а радянські пропозиції є нічим іншим, ніж фальшивою пропагандою, оскільки Москва не згодна піти на встановлення міжнародного контролю над озброєннями [445].

3.2. Договір з нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) та політичні проблеми його реалізації

Впродовж багатьох десятиліть поспіль США виступали незмінним лідером у висуванні пропозицій щодо шляхів здійснення міжнародного контролю за ядерною зброєю та попередженням її розповсюдження [141] та залишаються ними сьогодні. Досить повний, хоча і з істотними прогалинами Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) залишається ключовим компонентом глобального режиму нерозповсюдження, а також встановлює всеосяжні, юридично обов'язкові рамкові умови на основі трьох принципів:

- 1) держави, які не мали ядерної зброї до 1967 р. – за рік до того, як договір був відкритий для підписання – погоджуються її не набувати;
- 2) п'ять держав, які випробували ядерну зброю за рік до 1967 р. – держави-власниці – погодилися не надавати допомогу іншим державам у створенні ядерної зброї та рухатися до роззброєння;

3) державам, що не володіють ядерною зброєю (без'ядерним), гарантований доступ до цивільних ядерних технологій і розвитку ядерної енергетики [420].

ДНЯЗ був задуманий його ініціаторами як засіб нерозповсюдження ядерної зброї, а не ядерного роззброєння або гарантування виключно мирного використання атому. Зобов'язання за договором для різних категорій учасників відрізняються принципово, і це зроблено свідомо. Можливо, відносний успіх політики нерозповсюдження в системі міжнародної безпеки згідно із ДНЯЗ підвищив очікування щодо результатів його реалізації, але стратегія трьох принципів Договору не надає приводу вважати, що він забезпечить значний прогрес у питаннях роззброєння та використання атому у мирних цілях. Три напрями не настільки взаємопов'язані між собою, як прийнято традиційно вважати, а прагнення наполягати на рівномірному й збалансованому розвитку кожного з них можуть лише послабити підтримку договору в цілому [446, р. 41].

По-перше, самі ядерні держави не виконують власних зобов'язань. Так, у Щорічнику Стокгольмського міжнародного інституту досліджень миру за 2015 р. наголошується, що всі п'ять визнаних ядерних держав (членів «ядерного клубу» та Ради Безпеки ООН) розгортають нові види ядерної зброї або системи її доставки чи планують зробити це. У доповіді стверджується, що ці держави «схоже, мають намір зберігати свої ядерні арсенали на невизначений термін» [447, с. 425]. Такий розвиток подій порушує умови ДНЯЗ, в якому говориться, що визнані ядерні держави працюватимуть в напрямі ядерного роззброєння, а без'ядерні країни мають гарантувати, що матеріали і технології ядерних цивільних об'єктів не використовуватимуться для виготовлення ядерних озброєнь.

По-друге, не всі держави світу є учасниками Договору з нерозповсюдження ядерної зброї. Хоча масштаби і мандат ДНЯЗ і МАГАТЕ (Міжнародне агентство з атомної енергії є виконавчим органом з ДНЯЗ, що здійснює контроль за дотриманням Договору і надає допомогу без'ядерним

країнам у розробці цивільних технологій) досить широкі, існує критична прогалина в покритті ними держав: 189 країн є учасниками договору, але три з дев'яти ядерних держав світу – Індія, Ізраїль і Пакистан – ніколи не приєднувалися до ДНЯЗ, а четверта – Північна Корея – вийшла з Договору в 2003 році. Таким чином, навіть виконання існуючих режимів ДНЯЗ є гострою проблемою, адже майже половина світових ядерних держав не підпадає під їхню дію. Окрім того, деякі учасники ДНЯЗ не надто переймаються дотриманням його положень. Зокрема, існують серйозні підстави вважати, що Китай вирішальним чином сприяв набуттю Пакистаном ядерних озброєнь і ракет-носіїв ядерної зброї [448].

По-третє, ДНЯЗ за своїм змістом не розглядає проблему створення (захоплення) ядерної зброї недержавними суб'єктами. Після терактів 11 вересня 2001 р. Рада Безпеки ООН (РБ ООН) прийняла юридично зобов'язуючий документ – резолюцію 1540, який вимагає від усіх країн-членів ООН вжити заходів щодо попередження набуття недержавними суб'єктами зброї масового знищення та забезпечити їхнє виконання. Проте багато держав-членів ООН стверджують, що РБ ООН не має повноважень схвалювати обов'язкову резолюцію в цій сфері. Почасти в результаті цього деякі держави чинили спротив співпраці з Комітетом 1540, створеним для нагляду за здійсненням цієї резолюції. Утім РБ ООН знову заявила про відданість резолюції 1540 у квітні 2011 р., схваливши резолюцію 1977 – продовження мандата Комітету 1540 на десять років [449].

Окрім опору виконанню резолюції ООН 1540, існує значна опозиція Конвенції проти ядерного тероризму, яка надає визначення цьому явищу і вимагає міжнародного співробітництва в цілях попередження і припинення актів ядерного тероризму, до якої приєдналося тільки близько 80 держав-членів ООН.

Два важливих елементи режимів нерозповсюдження ядерної зброї так і не набрали чинності через опір з боку Сполучених Штатів та інших держав, що володіють нею. Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань

(ДВЗЯВ) 1996 р. було підписано 183 країнами, але він не може вступити в силу допоки всі сорок чотири держави зі значним військовим або цивільним ядерним потенціалом ратифікують його. Китай, Індія, Ізраїль, Пакистан і Сполучені Штати не зробили цього [447, с. 589-590]. Так само зусилля щодо укладення Договору про заборону виробництва матеріалів, що розщеплюються (ДЗВРМ), тобто збройового ядерного матеріалу також зайшли в глухий кут. Фахівці та громадськість піддавали жорсткій критиці позицію США за блокування прогресу з обох питань, проте навіть адміністрації такого президента-пацифіста як Б. Обама не вдалося зсунути цей процес з мертвої точки, оскільки Сенат відмовився ратифікувати ДВЗЯВ ще в 1999 р. та відновити переговори про ДЗВРМ із належними заходами перевірки.

Уже підсумковий документ Огляду стану реалізації ДНЯЗ у 2010 р. констатував надзвичайно «помірні успіхи» у цій сфері [450]. Значних позитивних зрушень з тих пір не спостерігалось. На порядку денному залишається невирішеним питання запровадження державами-учасницями Договору конкретних планів дій щодо нерозповсюдження ядерної зброї та роззброєння, а також ліквідації ядерної зброї на Близькому Сході шляхом створення в регіоні зони вільної від ядерної зброї.

30 квітня 2013 р. Єгипет вийшов з підготовки (підготовчої наради в Женеві) Конференції 2015 р. на знак протесту проти бездіяльності держав-учасниць ДНЯЗ. Єгипетські урядовці пояснили, що позиція їх країни випливає з розчарування відсутністю прогресу в напрямі створення без'ядерної зони на Близькому Сході, адже створення такої зони не було включено навіть до порядку денного чергового раунду глобальних переговорів з ядерної проблеми. Необхідність в одностайній згоді призвели до деяких нових ініціатив США, таких як більш жорсткі вимоги з перевірки, які не отримали підтримки з боку інших держав.

У цілому стан дотримання державними суб'єктами запобігання поширенню ядерної зброї залишається незадовільним, оскільки зберігаються

значні ризики її розповсюдження. Незважаючи на широкий обсяг правової бази ДНЯЗ, уже з початку 1990 рр. спостерігається неефективність існуючих інструментів нерозповсюдження для стримування держав, що потенційно можуть її набути [451].

Суто теоретично, Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ) має ставити питання про країни – порушники вимог ДНЯЗ у Раді Безпеки ООН, яка, своєю чергою, може запровадити санкції або розробити інші механізми покарання. Проте на практиці кон'юнктурні політичні розрахунки часто-густо є причиною створення ситуації «глухого кута» в РБ ООН. Це призводить до продовження ядерного шахрайства, а досить слабкі резолюції ООН щодо санкцій фактично дозволяють державам-порушникам діяти безкарно. МАГАТЕ в багатьох випадках вимушена обмежуватися висловленням «глибокого занепокоєння» щодо невпевненості в тому, що ядерна програма деяких країн передбачає використання атому виключно в мирних цілях.

Ще однією проблемою є відсутність у МАГАТЕ адекватних механізмів контролю та забезпечення дотримання режимів нерозповсюдження ядерної зброї. Бюджет, спроможності розвідки та технологічні ресурси цієї організації надто далекі від необхідного мінімуму для ефективного виявлення, запобігання або покарання за порушення ДНЯЗ. У 2016 р. загальний бюджет Агенції склав близько 362 млн. євро [452]. Тож не дивно, що ядерні матеріали потрапляли на «чорний ринок» навіть з установок під контролем МАГАТЕ, а саме – з декількох у Пакистані.

Позитивним кроком мало стати прийняття Агенцією Додаткових протоколів, які зміцнюють мандат інспекцій Агентства і діють у 115 країнах, у тому числі в усіх п'яти офіційно визнаних державах, що володіють ядерною зброєю (членах «ядерного клубу» та РБ ООН), а також в Індії. Проте більше половини держав-членів ДНЯЗ зволікали зі схваленням нового, більш жорсткого режиму інспекцій. Марними залишилися зусилля США,

спрямовані на надання Додатковим протоколам обов'язкового характеру для всіх країн-учасниць Договору.

Інші багатосторонні організації також відіграють певну роль у здійсненні ДНЯЗ, зокрема, Група ядерних постачальників (ГЯП), до складу якої входять сорок шість провідних ядерних держав. ГЯП забороняє передачу цивільних ядерних матеріалів або технологій державам поза ДНЯЗ, або тим, які не повною мірою дотримуються вимог МАГАТЕ [453]. Проте заборони на експорт ГЯП не є юридично зобов'язуючими, і її члени, у тому числі США, Росія та Китай, часто використовували слабкість режиму ГЯП та співробітничали в реалізації цивільних ядерних проектів з країнами, які не є учасницями ДНЯЗ.

Одним з найбільших викликів міжнародній безпеці може стати загроза ядерного тероризму. На жаль, немає підстав вважати, що поставлено нездоланні бар'єри на шляху незаконної передачі ядерних матеріалів та технологій, якими бажають заволодіти в першу чергу міжнародні терористичні мережі. Щонайменше, дві терористичні групи – Аль-Каїда і японська Аум Сінріко доклали серйозних зусиль, щоб отримати ядерну зброю. Аль-Каїда тривалий час була сфокусована на створенні ядерної зброї і неодноразово намагалася купити або вкрасти бомбу, ядерні матеріали та найняти фахівців-ядерників. За даними розвідки, Аль-Каїда навіть дійшла до етапу проведення в афганській пустелі випробувань звичайних вибухових речовин для використання їх у ядерному пристрої [454].

Безумовно, не слід і перебільшувати загрозу міжнародного ядерного тероризму, адже поки що не зафіксовано переконливих свідчень про те, що терористичні організації змогли отримати доступ до високозбагачених ядерних матеріалів, проте рівень небезпеки залишається стабільно високим. У європейських аналітиків особливе занепокоєння викликав той факт, що організована злочинна група, яка влаштувала теракти в листопаді 2015 р., шпигувала в Брюсселі саме за чиновником, відповідальним за ядерні проекти [455].

Аналітики Центру з ядерного нерозповсюдження (Carnegie Corporation of New York) Чарльз Фергюсон та Вільям Поттер у 2004 р. окреслили чотири можливих сценарії використання терористами ядерної зброї:

- а) підри्व ядерної зброї, викраденої з воєнного ядерного об'єкту;
- б) викрадення або купівля матеріалів, що розщеплюються для виготовлення та підриву саморобних ядерних пристроїв;
- в) саботаж режиму роботи або атаки на ядерні об'єкти, особливо на заводи, де використовуються ядерні технології, що може призвести до витоків або різкого підвищення радіоактивності;
- г) несанкціоноване придбання радіоактивних матеріалів для виготовлення та підриву «брудної бомби» [456].

Найменш вірогідним на сьогоднішній день вважається сценарій, відповідно до якого ядерні матеріали, що можуть бути використані для створення атомної бомби, глобальні терористичні мережі та організації (Ісламська держава, Аль Каїда та інші) отримають від держав, вороже налаштованих проти країн Західної цивілізації (наприклад, від Північної Кореї). Річ у тім, що такий трафік дуже легко відстежується і «удар відплати» буде швидким та нищівним.

Так само малоімовірним є припущення щодо можливості викрадення ядерних зарядів на військових базах та арсеналах, що належать до структур збройних сил країн «ядерного клубу». Такі об'єкти дуже добре охороняються, а ядерні боєголовки мають кілька ступенів захисту (запобіжників) від несанкціонованого втручання.

Більш вірогідною видається крадіжка радіоактивних матеріалів, які можуть бути використані при застосуванні так званої «брудної бомби», коли радіологічний заряд невеликої потужності приводиться у дію за допомогою звичайної вибухівки, після чого ударна хвиля розпилює на великій площі радіоактивну речовину. Крім того, роль «брудної бомби» може відіграти підірваний терористами цивільний ядерний об'єкт, наприклад, відповідне обладнання в науково-дослідному інституті.

Зареєстровані МАГАТЕ випадки свідчать, що продовжують відбуватися інциденти у сфері незаконного обігу, крадіжки, втрат і інших несанкціонованих дій, пов'язаних з ядерними та іншими радіоактивними матеріалами. У 1995 р. в МАГАТЕ була створена відповідна база даних, у якій є свідчення про подібні факти з 1993 р.. Усього за період 1993 – 2017 рр., за повідомленнями держав-учасниць, накопичилося понад 2890 підтверджених випадків. Більше 15 відсотків цих випадків стосуються несанкціонованого володіння та злочинної діяльності, більше 25 відсотків – повідомлення про крадіжку або втрату радіоактивних матеріалів, решта – інші події, які важко віднести до тієї чи іншої категорії через неповноту інформації про інцидент [457]. Причому тут слід зважати, що ці статистичні дані були добровільно надані МАГАТЕ самими державами-членами. При цьому, як відзначають фахівці, статистика не враховує чутливу інформацію, яку уряди хотіли б приховати, тож йдеться лише про надводну частину айсбергу [458].

Певний прогрес щодо відведення загрози несанкціонованого розповсюдження ядерної зброї та радіоактивних матеріалів спостерігався після нападів на США 11 вересня 2001 р. Було створено кілька багатосторонніх ініціатив для поліпшення міжнародної координації в справі запобігання ядерному тероризму. Зокрема, Глобальна ініціатива по боротьбі з актами ядерного тероризму (ГБАЯТ) була запущена в 2006 р. Її учасники прагнуть координувати міжнародні зусилля з виявлення, розслідування і реагування на поширення ядерних матеріалів та технологій недержавними суб'єктами.

Водночас з діяльністю ГБАЯТ у низці країн розробляється комплексний механізм виявлення і контролю незаконного обігу ядерних матеріалів та пов'язаних з ним фінансових операцій. Ініціатива США з безпеки у сфері поширення ядерних матеріалів (ІБН), створена в 2003 р., включає до себе близько ста країн, які обмінюються передовим досвідом, проводять спільні навчання та заходи з обміну інформацією для поліпшення

багатосторонніх зусиль з припинення незаконного обігу небезпечних матеріалів [459].

Утім, хоча ІБН зазвичай наводиться як зразок гнучкого підходу до координації міжнародних дій для протидії розповсюдженню ядерної зброї, вона не надає юридичних повноважень, наприклад, для перевірки суден, тобто не узгоджена з положеннями Конвенції ООН з мореплавства та численних двосторонніх угод у цій сфері. Індія і Китай, які не беруть участі в ІБН, поставили під сумнів законність її дії. ІБН також не дозволяє затримувати судна країн, які не є членами Ініціативи, наприклад Ірану і Пакистану, та здійснювати їхній догляд без дозволу власника судна. Досі оскаржується як незаконне вилучення ІБН ядерних матеріалів з судна, що прямувало до Лівії у 2003 р.

Експерти також піддають критиці ІБН під тим приводом, що це клуб розвинених країн – власників ядерних об'єктів, які діють в інтересах ядерного лобі та не враховують належним чином законні очікування країн, що розвиваються, і права недержавних суб'єктів. Інші фахівці зазначають, що Ініціатива надто обмежена у своїх діях, оскільки не має ані власного бюджету, ані механізмів координації, і не забезпечена довготерміновими правовими документами у своїй діяльності, які б надавали офіційну можливість перевіряти її діяльність та фіксували зобов'язання держав-учасниць. Серед прикладів нечисленних успішних дій Ініціативи наводять спільне встановлення Сполученими Штатами Америки та Китаєм системи виявлення радіоактивного випромінювання в порту Яньшань (Шанхай) в грудні 2011 р. Втім, за два роки до того ВМС США без зайвої бюрократії успішно чинили тиск на північнокорейський корабель, який підозрювався у транспортуванні незаконних ядерних матеріалів до М'янми, та примусили його повернутися назад до порту відправлення вантажу [460].

Наприкінці 2011 р., після падіння режиму М. Каддафі в Лівії, проблема убезпечення ядерних матеріалів знову опинилась у центрі уваги міжнародної спільноти. У вересні десять тисяч уранових збірок були виявлені на

лівійському складі практично без охорони, але представник ООН стверджував, що матеріали були тільки «незначною мірою» радіоактивні і не являли собою безпосередню загрозу [461].

Адміністрація Б. Обами привернула додаткову увагу до цього питання, пообіцявши забезпечити до 2014 р. безпеку всіх матеріалів, придатних для виготовлення ядерної зброї. Серед багатьох ядерних держав – від США до Пакистану – спостерігається занепокоєність станом безпеки наявної ядерної зброї, зокрема, щодо захисту боєголовок від надзвичайних випадків, крадіжки або несанкціонованого використання. Передусім йдеться про серйозні проблеми в організації безпеки атомного арсеналу Пакистану, оскільки ядерні боєголовки часто перевозяться по звичайних дорогах і практично без захисту. У той час як Пакистан завжди стверджував, що його арсенал убезпечений, офіційні особи США постійно висловлювали стурбованість з приводу можливості у цій країні потрапляння ядерних зарядів до рук терористів.

Слід відверто визнати, що Пакистан, який має на озброєнні близько 100 ядерних боєголовок, постійно стикається із зовнішніми і внутрішніми загрозами від терористів і екстремістів. Допомога для підвищення безпеки ядерних арсеналів Пакистану складає незначну частину з понад 20 млрд. дол., які країна отримала за часів другого президентства Б. Обами. Більше того, є обґрунтовані підозри, що деякі урядовці в Пакистані використовують допомогу США на інші цілі, аж до фінансування екстремістських ісламських елементів у країні. У широкому сенсі надання допомоги Пакистану для убезпечення його ядерного арсеналу може бути витлумачено деякими членами міжнародного співтовариства як «нагорода» Пакистану за розробку ядерної зброї та стимулювати порушення режиму ДНЯЗ іншими країнами.

Ядерний арсенал Пакистану залишається проблемним з погляду нерозповсюдження ядерної зброї, хоча керівництво цієї держави неодноразово запевняло, що охорона ядерних арсеналів складається з тисяч елітних спецназівців. Член палати представників Конгресу США М. Бахман

назвала Пакистан «занадто ядерним, щоб перетворитися на дисфункціональну державу», і попередила, що припинення американської допомоги Пакистану буде «неприпустимо наївним». Прихильники надання допомоги Пакистану задля забезпечення його ядерного арсеналу також зазначали, що така політика є відносно дешевим способом уникнення небезпеки крадіжки або придбання недержавними суб'єктами (терористами) ядерної зброї [448].

Щоправда, інциденти, пов'язані з забезпеченням ядерної зброї, неодноразово фіксувалися в самих Сполучених Штатах Америки. У 2007 і 2008 рр. два таких випадки змусили міністра оборони Р. Гейтса звільнити з посад старших офіцерів збройних сил США. У листопаді 2011 р. був пошкоджений компонент неозброєної боеголовкою міжконтинентальної балістичної ракети, що призвело до часткової евакуації і заходів реагування на надзвичайну ситуацію на базі ВПС США у Північній Дакоті. У липні 2012 р. громадські активісти увірвалися до комплексу національної оборони Y-12 у штаті Теннессі. Пізніше з'ясувалося, що недоліки в організації безпеки були виявлені на цьому об'єкті ще за два роки до інциденту [462]. Ці випадки (а у багатьох країнах, у тому числі у КНР та РФ, аналогічні події приховуються) свідчать, що безпека ядерного арсеналу залишається серйозною проблемою навіть для провідних країн з багаторічним досвідом роботи з ядерними матеріалами.

Проблемі нерозповсюдження ядерної зброї властивий глобальний характер, і будь-яка політика, спрямована на запобігання її поширенню, вимагає щирого та ефективного багатостороннього співробітництва. Як вважається, нині дев'ять держав (Велика Британія, Франція, Індія, Ізраїль, Китай, Північна Корея, Пакистан, Росія, Сполучені Штати Америки і Франція) володіють ядерною зброєю. Усі разом ці країни на початок 2015 р. володіли приблизно 15850 одиниць ядерної зброї, з них 4300 були розгорнуті у військах, а 1800 утримувалися у стані високої бойової готовності [447,

с. 425-426]. Понад тридцять інших країн (в тому числі Японія, Німеччина та Південна Корея) мають технологічну можливість швидко її створити.

Сировиною для ядерної зброї є матеріали, що розщеплюються: високозбагачений уран (ВЗУ) або плутоній. Велика Британія, Китай, РФ, США і Франція свою ядерну зброю створювали на основі як ВЗУ, так і плутонію. Індія та Ізраїль використовували переважно плутоній, а Пакистан – переважно ВЗУ. Виробляти матеріали, що розщеплюються, здатні всі країни, що мають цивільну ядерну енергетику [447, с. 425-426]. Нестабільні ціни на традиційні енергоносії стимулюють розвиток ядерної енергетики, яка може виробляти необхідні для створення ядерної зброї або «брудної» бомби компоненти. Процес поширення науково-технічних знань й доступу до технологій подвійного призначення прискорюється.

Фахівці відзначають, що Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ), який гарантує право держав розвивати цивільні ядерні технології, водночас відкриває шлях до атомної бомби через використання відповідного паливного циклу. Багато з процесів, які використовуються у цивільній ядерній енергетиці, можна конвертувати у військових цілях.

Як вже зазначалося, Міжнародне агентство з атомної енергії не здатне адекватно контролювати кожен ядерний об'єкт. Іран використовував свою цивільну ядерну програму як прикриття для вироблення зброї. Проблеми моніторингу і перевірки гарантій ДНЯЗ тільки поглиблюватимуться, тому що все більше країн звертаються до розвитку ядерної енергетики. Зокрема, низка країн Близького Сходу, в яких поки що відсутні цивільні ядерні програми, бажають диверсифікувати свою енергетику за рахунок розвитку ядерної галузі. Такий розвиток подій може вплинути на регіональну динаміку безпеки та підвищити в перспективі загрозу розповсюдження ядерної зброї на Близькому Сході.

Нерозповсюдження ядерної зброї напряму пов'язане з проблемою ядерного роззброєння. Як уже зазначалось, п'ять держав – старих членів «ядерного клубу», відповідно до ДНЯЗ зобов'язалися прагнути підписання

Договору про загальне і повне ядерне роззброєння, проте ДНЯЗ не визначає кінцевий термін для досягнення цієї благородної мети. Експертне співтовариство в цілому схиляється до думки, що укладення подібної угоди є надзвичайно віддаленою перспективою і скептично оцінює навіть наявність руху в цьому напрямі.

Ще на Конференції з розгляду дії ДНЯЗ 1995 р. в обмін на згоду неядерних держав на продовження договору на необмежений термін, Сполучені Штати та інші ядерні держави підтвердили свою прихильність ядерному роззброєнню. Але, незважаючи на значні скорочення американських і російських оперативно розгорнутих ядерних боєголовок, обидві країни все ще зберігають величезні запаси ядерної зброї, на які припадає понад 90 відсотків світового арсеналу. Багато разів звучали пристрасні заклики до більш глибокого скорочення ядерної зброї, тому що затягування процесу роззброєння підриває легітимність ДНЯЗ. Нездатність ядерних держав досягти прогресу в цій сфері було, наприклад, одним з пояснень небажання багатьох країн-членів ООН підтримати санкції проти Ірану за порушення ДНЯЗ.

Політика США в області нерозповсюдження ЯЗ є неоднозначною. З одного боку, з часів холодної війни Сполучені Штати були на передньому краї зусиль щодо убезпечення ядерних матеріалів і об'єктів по всьому світу. Вашингтон витрачав на цілі нерозповсюдження ядерної зброї більше за будь-яку іншу країну в рамках Програми спільного зменшення загрози та Ініціативи з захисту від поширення ядерної зброї та радіоактивних матеріалів. Проте, необхідно відзначити – з фінансового погляду ці зусилля зі скорочення загрози розповсюдження ядерної зброї та ядерних збройових технологій складають мізерну суму в порівнянні з тими ресурсами, які щороку виділяються на вдосконалення ядерної зброї та взагалі на оборону в США.

Слід нагадати, що Національна адміністрація з ядерної безпеки – агентство, що відповідає за ядерну зброю в рамках Міністерства енергетики,

рекомендувала оновити ядерний арсенал США, щоб адаптувати його до сучасних сценаріїв війни та забезпечити довгострокову надійність. Це призвело до дебатів з приводу планів розробки нової надійної боєголовки, яку буде легше обслуговувати та її тестування не вимагатиме проведення ядерних випробувань. Свого часу Конгрес прийняв рішення не фінансувати програму створення нової ядерної боєголовки, але остаточно з порядку денного переозброєння для надійного ядерного стримування не зникло. Його прихильники стверджують, що в іншому разі США будуть вимушені повернутися до ядерних випробувань.

Їхні опоненти переконують, що немає жодних технічних причин сумніватися в надійності існуючої системи обслуговування ядерної зброї. Вони вказують на позитивні результати Програми подовження термінів придатності ядерних боєголовок. Аргументом проти є також побоювання, що це викличе негативний міжнародний резонанс, підірве політику нерозповсюдження та прискорить гонку ядерних озброєнь.

Після нападу на Сполучені Штати Америки 11 вересня 2001 р. адміністрація Дж. Буша ініціювала створення міжнародної нормативно-правової бази для боротьби із загрозою ядерного розповсюдження з боку недержавних суб'єктів. Вашингтон підтримав резолюцію 1540 Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй [463] та запропоновану Російською Федерацією Конвенцію про ядерний тероризм (яку США підписали, але не ратифікували) [464]. З іншого боку, США не підтримали зусилля з розширення обмежень на програми створення ядерної зброї, наприклад, відмовившись від обов'язкової перевірки в рамках будь-якого договору про заборону виробництва матеріалів, що розщеплюються. Сполучені Штати також не ратифікували Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань (ДВЗЯВ) [465].

Ще в січні 2007 р. в есе, надрукованому газетою The Wall Street Journal, відомі колишні державні діячі, сферою відповідальності яких була зовнішня політика і національна безпека (Дж. Шульц, Г. Кіссінджер, В. Перрі і

С. Нанн) сформулювали своє бачення вільного від ядерної зброї світу і шляхів, якими Сполучені Штати мають привести світ до досягнення цієї шляхетної мети. Вони стверджували, що покладатися на ядерну зброю з метою стримування «стає все більш небезпечним і менш ефективним» [466]. Як попередні кроки автори закликали до істотного скорочення ядерного арсеналу США, знищення ракет передового базування середньої дальності з ядерними зарядами, ратифікації ДВЗЯВ, створення міжнародного банку ядерного палива, а також до остаточного припинення виробництва матеріалів, що розщеплюються (яких, до речі, Сполучені Штати Америки не виробляють з 1988 р.).

Чи просунулися Сполучені Штати до цієї мети за десять років, що минули з того часу? Ні. Опоненти ядерного роззброєння стверджують: кроки в цьому напрямі тільки заохотять держави, які прагнуть набути ядерної зброї. Цікаво, що самі автори згаданого есе вважають, що «ядерна парасоля» США була головним фактором у запобіганні створення ядерної зброї такими союзниками Сполучених Штатів як Японія, Південна Корея і Туреччина, а ядерне роззброєння, зокрема, може спровокувати регіональні гонки озброєнь в інших місцях.

Прибічники загального глобального ядерного роззброєння вважають, що проблему можна вирішити шляхом схвалення конвенції про ядерну зброю, що матиме обов'язкову юридичну силу. Так, деякі впливові міжнародні організації сподівались, що така Всесвітня конвенція може бути практично реалізована усіма ядерними державами до 2030 р. Своєю чергою критики Всесвітньої конвенції про ядерну зброю висловлюють обґрунтований скептицизм щодо можливості досягнення згоди з такого суперечливого питання через міркування політичної доцільності. Зокрема, орган ООН, який має розробити проект конвенції – Конференція ООН з роззброєння – приймає рішення на основі консенсусу і в процесі своєї діяльності вже неодноразово наражався на серйозні внутрішні конфлікти.

Ще один аргумент критиків полягає в тому, що міжнародна конвенція про заборону ядерної зброї потребує інтрузивного режиму перевірки, проти якого виступатимуть багато держав. Крім того, така конвенція може мати побічний ефект ядерного шантажу світової спільноти з боку держави-вигнанця, яка таємно розробить ядерну зброю. Рішення КНДР 2003 р. вийти з Договору про нерозповсюдження ядерної зброї демонструє ризики, з якими міжнародне співтовариство могло б зіткнутися в разі згоди на підписання подібної конвенції.

У квітні 2009 р. президент США Б. Обама у своїй промові в Празі закликав до подальшого прогресу у питаннях роззброєння і нерозповсюдження ядерної зброї [467]. Згодом, у вересні того ж року, Рада Безпеки ООН (РБ ООН) одноголосно прийняла резолюцію 1887, в якій містився заклик до прискорення зусиль у напрямі повного ядерного роззброєння. Станом на 1 січня 2015 р. кількість держав, які ратифікували Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань, досягла 163. Дев'ятнадцять країн, у тому числі Китай, США, Іран, Ізраїль, Єгипет Договір підписали, але не ратифікували [447, с. 589-590]. Заклики до них наслідувати приклад таких країн як Велика Британія, Франція, Німеччина та Україна залишилися без відповіді. Більше того, приблизно з 2012-2013 рр. став помітним повільний занепад міжнародного консенсусу щодо необхідності радикального скорочення ядерних озброєнь, не кажучи вже про їхню заборону, тобто повне ядерне роззброєння.

У 2009 р. президентом Сполучених Штатів Америки Б. Обамою був ініційований процес з чотирьох Самітів (зустрічей близько 50-ти глав держав) з питань ядерної безпеки, учасники якого переймались, насамперед, боротьбою із загрозою ядерного тероризму. До цих представницьких зустрічей, що відбулися у Вашингтоні (2010), Сеулі (2012), Гаазі (2014) та знову Вашингтоні (2016) залучалися чільні представники ООН, ЄС, МАГАТЕ та деяких інших впливових міжнародних організацій. Найбільшим досягненням процесу самітів вважається скорочення та ліквідація матеріалів

для виготовлення ядерної зброї – запасів високозбагаченого урану (ВЗУ) та сепарованого (виділеного) плутонію [468, р. 1]. Тривав процес конверсії дослідницьких реакторів на ядерне паливо на основі низькозбагаченого урану. З України було вивезено до Росії майже 235 кг матеріалу, придатного для конструювання ядерної зброї, а усього зі Східної Європи під контролем Міністерства енергетики США вивезли 1 559 кг такого матеріалу. Останніми були 700 кг з Польщі [469].

Нині ж нерозповсюдження ядерної зброї як ключова проблема все менш помітна в міжнародному порядку денному. Адміністрація Д. Трампа піддала нищівній критиці Договір США з Російською Федерацією про стратегічні наступальні озброєння (СНО-III) як такий, що не відповідає національним інтересам Сполучених Штатів Америки. Ця угода, ініційована президентом Б. Обамою, набула чинності в лютому 2011 р. і замінила попередній Договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО), термін дії якого закінчився в грудні 2009 р.

За президента Б. Обама ядерні проблеми займали провідне місце в міжнародному порядку денному Вашингтону. Серйозні політичні зусилля спрямовувалися на зміцнення ДНЯЗ і формування загального консенсусу в Раді безпеки ООН з питань нерозповсюдження. Відбулися позитивні зрушення у досягненні домовленостей з Іраном – 24 листопада 2013 р. члени групи Є3/ЄС+3 держави уклали першу значущу угоду з Іраном з приводу його ядерної програми, дія якої розрахована на наступних десять років. В обмін на обмежений і зворотний характер послаблення санкцій Іран погодився зупинити свою ядерну програму протягом шести місяців. Хоча угода не передбачає довгострокового рішення з приводу іранських ядерних прагнень, вона заклала підґрунтя для подальших переговорів. Станом на 2014 р. МАГАТЕ підтвердила, що Іран виконав свої початкові зобов'язання в рамках спільного плану дій [447, с. 485-498]. Щоправда, адміністрація Б. Обама зазнала невдачі в просуванні ратифікації Сенатом Договору про всеосяжну заборону ядерних випробувань (ДВЗЯВ) і зменшенні ролі ядерної

зброї в оборонній доктрині США, проте її пацифістські настрої були щирими, а наміри – очевидними.

Натомість адміністрація Д. Трампа поставила за мету повністю переглянути ядерну спадщину свого попередника та планує кардинальну модернізацію ядерного арсеналу США, жорстко критикує угоди з Росією та Іраном. З урахуванням цих новацій скептицизм щодо майбутнього нерозповсюдження ядерної зброї виглядає цілком обґрунтованим. Загострення відносин Сполучених Штатів з Іраном робить примарними розрахунки, що вдасться попередити перетворення цієї країни на ядерну державу. Не менш химерними видаються перспективи нового договору про скорочення наступальних озброєнь з Росією.

У листопаді 2014 р., образившись на міжнародні санкції, введені проти Російської Федерації за незаконну анексію української Автономної Республіки Крим, Москва відмовилася від участі у Вашингтонському саміті 2016 р. під приводом, що саміти лише дублюють роль міжнародних інституцій, насамперед МАГАТЕ.

Росія скаржилася на брак демократичних процедур у проведенні самітів, оскільки держави-господарі отримують привілеї у формуванні порядку денного [447, с. 512] (а хто завадив Москві виступити в такій якості, щонайменш до розв'язання російсько-української війни?). РФ також закидала державам-учасникам самітів, що на цих зустрічах розробляються керівні принципи, яких мають згодом дотримуватися міжнародні організації із значно ширшим колом країн-членів. Позиція Москви виглядає ірраціональною на тлі, по-перше, відомих недоліків у ефективності роботи МАГАТЕ і, по-друге, практично повністю паралізованої роботи єдиного багатостороннього форуму для переговорів з питань міжнародних договорів про контроль над озброєннями – Конференції з роззброєння у Женеві [447, с. 506-507]. Перспективи відновлення самітів з питань ядерної безпеки видаються непевними, якщо не безнадійними – передусім через позицію адміністрації Д. Трампа.

Немає також жодних ознак того, що міжнародне співтовариство зможе зайняти надалі консолідовану, краще скоординовану і більш жорстку послідовну позицію щодо таких держав, як Північна Корея та Іран, щоб зупинити поширення ядерної зброї. Впродовж багатьох років дипломатичні переговори у шестисторонньому форматі з Північною Кореєю давали мізерні результати. Вона продовжувала проводити ядерні випробування і неодноразово погрожувала напасти на Південну Корею. Крім того, схоже на те, що Іран, незважаючи на деякі позитивні результати політики, спрямованої на зупинення його ядерної збройової програми [447, с. 496-497], швидко наблизатиметься до створення ядерної зброї, а домовленості з ним опинилися під реальною загрозою зриву. Зрештою, кожна з цих країн, як і РФ, здатна передати ядерні матеріали та технології третій державі. Крім того, Північна Корея та Іран можуть розраховувати на підтримку в Раді безпеки ООН Росії та/або Китаю, що також не надто стимулює їх відмовитися від курсу на набуття ядерної зброї.

У жовтні 2016 р. ООН прийняла резолюцію про початок переговорів у 2017 р. щодо договору про заборону ядерної зброї. Це відбулося після двох десятиліть паралічу багатосторонніх зусиль у сфері ядерного роззброєння. На засіданні Першого комітету Генеральної Асамблеї ООН з питань роззброєння і міжнародної безпеки 123 країни проголосували за цю резолюцію, 38 висловилися проти і 16 утрималися. Резолюція передбачила роботу конференції ООН у березні – липні 2017 р. в Женеві для розробки «юридично зобов'язуючого документа про заборону ядерної зброї, що призвело б до її повної ліквідації» [470]. Співавторами резолюції виступили 57 країн, серед них – Австрія, Бразилія, Ірландія, Мексика, Нігерія та Південна Африка, які відіграли провідну роль у підготовці її тексту.

Але ця спроба просунути до без'ядерного світу заздалегідь приречена на невдачу, якщо брати до уваги склад опонентів резолюції, включно з членами «ядерного клубу» та їх союзників – в тому числі США, Канада, Росія, Ізраїль, Австралія, Франція, Китай та Велика Британія. Р. Вуд,

спеціальний представник США на конференції в Женеві ООН із роззброєння, повідомив у своєму виступі в Комітеті 14 жовтня 2016 р., що регіональна безпека може опинитися під загрозою у разі підготовки глобального плану роззброєння: «Як може держава, яка спирається на ядерну зброю для своєї безпеки, приєднатися до переговорів і у такий спосіб затаврувати ядерну зброю і усунути її?» [471].

Прийнятий 7 червня 2017 р. в штаб-квартирі ООН Договір про заборону ядерної зброї був відкритий до підписання 20 вересня і має набути чинності після того, як його ратифікують 50 країн [472], проте перспективи його видаються доволі примарними.

У цілому позицію ядерних держав сьогодні можна узагальнити таким чином: вони категорично проти ядерного роззброєння, але за взаємне зменшення ядерних арсеналів США та РФ (перспективи якого також виглядають досить сумнівними, оскільки триває модернізація ядерної зброї та її носіїв), а також за продовження політики нерозповсюдження, хоча в умовах збереження ядерної зброї та масового розвитку ядерної енергетики вона ефективною бути не може. Загальна ерозія міжнародної системи призводить до бажання держав набути власних гарантій безпеки, серед яких ядерна зброя й досі вважається чи не найкращим засобом стримування агресора.

Слід визнати, що згідно з пануючих серед військово-політичних експертів поглядів, ядерна зброя – як стратегічна, так і тактична, не придатна для розв'язання більшості, якщо не всіх сучасних конфліктних ситуацій. Отже, врегулювання конфліктів та встановлення й підтримання міжнародної стабільності вимагають розвитку та використання конвенційної сучасної високотехнологічної та точної зброї. Така зброя краща за ядерну й для стримування актуального чи потенціального агресора на всіх рівнях, від регіонального до глобального.